Elinizde bulunan kitap, mezhep hikâyemizin Eş'arî ayağını tanıtmayı ve okuyucuyu Eş'arîler, onların ilişkileri, amaç ve gündemleri hakkında bilgi ve fikir sahibi kılmayı amaçlamaktadır. Burada Eş'arî tarafgirliği, telkin ve övgüsü yapılmadığı gibi aleyhtarlığı da söz konusu olmamış; mezhepler tarihi yöntemi olan objektif olma ve analitik biçimde değerlendirme esas alınmıştır. Mezhepler tarihi yöntemine göre sadece nakletmek veya eleştirmek yahut övmek bilim değildir. Nakletmenin yanı sıra çapraz okumalarla arka planı gösterip değerlendirmek, temellendirmek ve bağlantılarını ve boyutlarını göstermek de gerekmektedir. Elinizdeki kaynak da tam olarak bu zeminde ve bu prensiple hazırlanmıştır.

Kitapta başlangıcından bugüne Eş'arîlik çemberinde duran veya buraya katkı sunan ulema tanıtılmaktadır. Eş'arî gelenek içerisinde yer alan veya öyle olduğu bilinen bütün âlimleri ve görüşlerini ayrıntılarıyla vermek bu çalışmanın, öngörülen kapsamını aştığı için bu gelenekte iz bırakmış âlimlerin biyografi ve görüşlerini vermekle yetindik. Eserde, Eş'arî âlimlerin biyografileri, eserleri ve düşünsel gündemleri kısaca ele alınmış; Eş'arîliğe katkılarına ve dolayısıyla mezhepler tarihindeki konumlarına değinilmiştir. Bir başka ifadeyle bu çalışma, meşhurların yanı sıra Tabakât eserlerinde yalnızca birkaç cümle ile zikredilen fakat Müslüman ilim geleneğine önemli katkılar sunmuş çok sayıda âlimi kapsayarak kronolojik biçimde Eş'arî kelamcıların tanıtımını yapmaktadır.

Tanıtımı yapılan birçok ismi ilk defa gün yüzüne çıkarmakta olan eserimiz, dört ana başlıktan oluşmaktadır. Genelde Kelâm ve Mezhepler Tarihi akademisyenlerinin yazdığı, klasik ve çağdaş dönemden 200'den fazla kelamcının: 1- hayatını ve yaşadığı ortamı 2- eserlerini ve hakkındaki çalışmaları 3- düşüncelerini ve bunların tartışmalarını 4- Eş'arî geleneğe katkılarını (mezhepler tarihindeki yerini) irdelediği bu çalışmayı büyük bir emek ve titizlikle hazırladık. Buna göre eserimiz dört sacayağından oluşmakta ve günümüz uleması sayılan yazarlar, her bir başlığı diğerine feda etmeden veya birinin diğerini gölgelemesine müsaade etmeden altını akademik bir titizlik ve analitik bir ruhla doldurup değerlendirmiş durumdadır.

120 kadar akademisyen âlimin katıldığı bu çalışma, Türkçe yazılmış önemli bir Tabakât-Terâcim ve kısmen Mu'cem ile Cerh/Tadil ve Ensablar gibi biyografik bir eserdir. Hatta hocalarımızın perspektifi ile bu eserimiz: 1- menkıbe ve mitolojiden arınmış 2- sırf nakil ve takdir veya tenkid ile yetinilmeden hazırlanmış, sahasında mümtaz bir kaynak niteliği taşımaktadır.

ISBN: 978-625-576-413-3
9 786255 764133
iz.com.tr
/izyayincilik
1458

Son Dönem Eş'arî Kelamcıları

Editör:
Mustafa Akman

iz

Son Dönem Eş'arî Kelamcıları

Editör:
Mustafa Akman

iz

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2025
Sertifika no: 49821

Kitabın tüm hakları saklıdır ve Türkçe yayın hakları İz Yayıncılık'a aittir.
Kısmen veya bütünüyle çoğaltılamaz, yapay zeka teknolojileri veya
sistemlerini eğitme amacıyla kullanılamaz.

İz Yayıncılık: 1452
İslam Klasikleri
İslam Düşüncesi | Kelam
ISBN: 978-625-576-413-3
1. baskı, İstanbul 2025

Mahmutbey Mahallesi Taşocağı Yolu Caddesi
212 My Office No: 3 Kat: 31 Daire: 510 Bağcılar/İstanbul
Telefon: (212) 5207210
www.iz.com.tr
E-posta: bilgi@iz.com.tr

Yayın Koordinatörü: Murat Ayar
Kapak ve Sayfa Tasarımı: Ali Kahraman

Basıldığı yer: Erkam Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş. (Sertifika no: 51796)
İkitelli Osb Mh. Atatürk Blv. Haseyad 1. Kısım No: 60/3C Başakşehir/İstanbul

MUHAMMED EMÎN el-KÜRDÎ (ö. 1332/1914)

Doç. Dr. Mustafa AKMAN[1]

1. Hayatı ve Yaşadığı Ortam

Şeyh Muhammed Emîn el-Kürdî el-Erbilî (محمد أمين الكردي) olarak tanınan müellif, 1260/1844 yılı dolaylarında Irak'ın Erbîl kentinde doğdu. Şâfiî fakihi olan[2] Kürdî, Şeyh Fethullâhzâde eş-Şafiî el-Kadirî'nin oğludur. Osmanlı'nın Şehrizor Eyaleti'ne bağlı Erbil'de yetişen Kürdî, İslâmî ilimlerle ilgili tedris ve tahsilini memleketinin Şafiî ve Kādirî âlimlerinden alınca kendisini Şafiîliğin yanı sıra Kādirî tarikatında buldu.

Kürt asıllı olduğunu ifade eden *el-Kürdî* lakabı, ismiyle bütünlük oluşturacak bir kullanım yaygınlığına sahiptir. Hayatının büyük kısmını Mısır'da geçiren Kürdî, ilk dinî eğitimini Kādirî şeyhi olan babası Fethullah'tan aldıysa da aldığı duyumlar üzerine Nakşibendî şeyhi Ömer Biyârî'nin (ö.1318/1900) silsilesine dâhil olma arzusuyla babasının Kürtler arasındaki Kādirî ve Nakşibendî şeyhlerinin rekabetini[3] yansıtan itirazlarına aldırmayarak Biyâra'ya gitti. Orada 1283/1866'da Hâlid el-Bağdâdî'nin (ö.1242/1827) bölgedeki belli başlı halifelerinden Tavîlî/Tavelâlı Şeyh Osman'ın (ö.1283/1866) oğlu ve müridi olan Şeyh Ömer'e (ö.1318/1900) intisap edip zamanla ondan hilafet aldı.[4] Böylece Kürdî zihinsel açıdan ona bağlanarak tasavvufî eğitim aldı. Onun yanında aldığı eğitimden sonra tarikatı yayma icâzeti de alarak Nakşibendî halifesi oldu.

---

1 Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi. makman64@gmail.com

2 Üsâme el-Ezherî, *Cemheretu A'lâmi'l-Ezheri'ş-Şerîf fi karni'r-rabi aşer ve'l-hamis aşer el-hicriyyin*. (İskenderiyye: Mektebetu'l-İskenderiyye, 1440/2019), 3/135-136.

3 En alenî ve sarsıcı olanı, Kürdî'nin silsile şeyhi olan Nakşî/Hâlidî fırkasının kurucusu Hâlid el-Bağdâdî el-Kürdî ile onu sahtekâr, sapık ve yogi/yogacı olmakla niteleyen Ma'rûf Nûdehî Berzencî (ö.1254/1838) arasında geçmiştir.

4 Mesut Yiğit, "Muhammed Emin Erbilî'nin Tenvîru'l-Kulûb Adlı Eserinde Tasavvuf Anlayışı", İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı- III: (M. XII.-XIX. Yüzyıl Arası), (2021), 130.

Kürdî, bundan sonra bir taraftan uzlet ve halvete çekilirken, diğer taraftan da bazı türbeleri ziyaret etmek üzere hususî seyahatlere çıktı. Mekke'de kaldığı süre, Kürdî için -sûfîlik kavramtasyonuyla- bir istiğrak ve vecd (zihnî ve aklî dinginliğini kaybetme) dönemi oldu. Daha sonraki yıllarda bu dönemde İbnu'l-Arabî'nin (ö.638/1240) *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*'de zikrettiği bazı manevî halleri tecrübe ettiğini söyleyen Kürdî 1300/1883'de Mekke'den Medine'ye geçti ve sûfî deyimle yavaş yavaş *manevî sarhoşluk,* başkalarınca ise *trans/özel hipnoz durum* denilen bu halden kurtulmaya başladı.

Kürdî Mekke ve Medine'deki bu süreçten sonra yeniden ders halkalarına karışarak *Mahmûdiye Medresesi*ne katıldı. Bu medreseye kaydolmanın şatlarından biri Türkçeyi bilmek olduğundan Türkçe öğrendi. Buradaki tahsilinden sonra Mescid-i Nebevî'de ders vermeye başladı. Kısa sürede şöhret oldu ve burada yaşayan Türk asıllı bir hanımla evlendi. Tahsil amacıyla bulunduğu Irak ve Hicaz seyahatinden sonra Mısır'a gitmeye karar verdi. Bu kararı almasında, Hanefî eğilimli eğitim verilen Mahmûdiye Medresesi'nden soğumuş olmasının yanında öğrenimini Şâfiî mezhebinin görüşlerinin ağırlıkta olduğu bir kurumda sürdürme isteğinin de rolü olmalıdır.

Nitekim Kürdî Kahire'ye yerleşerek Mustafa İzzet eş-Şâfiî'den fıkıh, Şeyh Mahmûd el-Menûfî'den hadis öğrenmeye başladı. Ardından Ezher Şeyhi Sâlim el-Bişrî'nin (1832-1916) hadis ve tefsir derslerine katıldı. Bir süre sonra yöre sakinlerinden bir kadınla evlenerek Kahire yakınlarındaki İmbâbe kasabasına taşındı. Bu arada Ezher Üniversitesinde "*Revvâk-ı Ekrâd*" denilen bölüme kaydolarak fıkıh ve hadis ilimleriyle hemhal oldu. Çeşitli hocalardan dersler alırken aynı zamanda Nakşibendî tarikatının zihinsel eğitimini de almaktaydı. Güçlü kişiliği, karizması ve etkileyici hitabetiyle etrafında toplumun her kesiminden çok sayıda müntesip toplandı. Bu müridlerinin bir kısmı daha önce başka tarikatlara mensuptu. Bu sebeple bazı tarikat şeyhleri Kürdî'nin faaliyetlerini engelleme girişiminde bulundu. Bu arada yeniden evlendi ve birçok evlat sahibi oldu. Ama onlardan sadece bir oğlu hayatta kaldı. O da İngilizlerle Mısırlılar arasındaki çatışmalarda vefat etti. Bunun üzerine ailesini Bulâk'a götüren Kürdî, bu dönemde Kalyûbiye'deki köyleri gezerken şiddetli bir sıtmaya yakalandı. Ölmek üzere olduğu anlaşılınca Bulâk'taki evine getirilen Kürdî 1332/1914'de vefat etti ve cenazesi Karafe'de Celâleddin-i Mahallî (ö.864/1459) ile Takiyeddin es-Sübkî'nin (ö.756/1355) mezarlarına yakın bir yerde defnedildi.[5] Daha sonra naaşı, inşa edilen türbeye nakledildi.

5 Yiğit, "Muhammed Emin Erbilî'nin Tenvîru'l-Kulûb Adlı Eserinde Tasavvuf Anlayışı", 120.

2. Eserleri ve Hakkındaki Çalışmalar

1. *Tenvîru'l-Kulûb fî Muâmeleti Allâmi'l-Ğuyûb* (تنويـر القلـوب في معاملـة علام الغيوب): Kürdî'nin en meşhur eseridir. Eş'arî akîdesi, Şâfiî fıkhı ve Nakşibendî tarikatının kısa bir özetini ihtiva eden eser, Nakşî bir müellif tarafından yazılıp en çok okunan eserlerden biridir. Akîde, fıkıh ve tasavvuf şeklinde üç kısım üzere tertip edilmiştir. Akîde kısmı Eş'arî fikriyatına göre yazılmıştır. Eser, Eş'arîlikle eşitlenen Ehl-i Sünnet akidesinde, Şâfiî prensiplere bağlı müridler yetiştirmeyi hedeflemiştir. Nakşî-Halidî ilkelerini bütünüyle muhafaza etmiştir.

Burada, en faziletli nesiller kanaatinden velilerin varlığına, itikadî, fıkhî ve sûfî mezhep imamlarına inanmaktan Müslüman amirlere itaate kadar bireyin -iradesini yok edecek biçimde- bütün bir teslimiyetini sağlayacak hususlara değinen Kürdî, İsra-Miraç hadisesini ve peygamberlerin cesetlerinin çürümemesi ile Peygamberimizin doğuşu, soyu, nesebi, çocukları, dayıları, zevceleri, amcaları ve halalarını bilmeye kadar uzun bir *zorunlu ödev* listesi sunmaktadır. Burada mürid olanın, mesela Hz. Peygamber'in dayılarını, halalarını bilmenin gereği ne, diye sorması olası değildir.

Keza kabir sorgusu, kabir sualinden istisna edilenler ve kabir azabına hususen değinen Kürdî, kıyametin küçük/büyük alametlerinden Cennete ilk giren kişi ile rüyetullaha kadar kendince önemsediği mevzuları klasik Eş'arî penceresinden okuyucusuna dikte etmektedir.[6] Kitabın sonunda ise tasavvuf felsefesinin Nakşî-Hâlidî fırkasının paradigmasını vermektedir. Ancak burada en fazla dikkat çeken bölüm râbıta anlatısı[7] olmuştur. Onun bu tutumu, mezhebi Eş'arî/Şâfiî şablonla yetişen halk tabakasınca alaka görmüş ve kitabın yazarından daha çok popüler olmasını sağlamıştır.

2. *el-Uhûd ve'l-Vesîykatu fi't-Temessük bi'ş-Şerîati ve'l-Hakîkati* (العهود الوثيقة في التمسـك بالشريعـة والحقيقـة): *Tenvîru'l-Kulûb* kitabının aslı olarak, Mısır'da tarikat ile fıkıh veya şeriat ile hakikat ilişkisine dair gelişen polemikler hakkında yazılmıştır.

3. *Tecvîdu'l-Kur'an ve Âdâbu't-Tilâvet* (تجويـد القـرآن وآداب الـتلاوة). Tecvid ve Kur'an tilaveti adabıyla alakalı muhtasar bir kitaptır.

4. *el-Mevâhibu's-sermediyye fî menâḳıbi's-sâdâti'n-Naḳşibendiyye* (المواهـب السرمديـة في مناقـب السـادة النقشـبندية). Nakşibendî silsilesini konu alan eseri müelli-

6 Bkz. Muhammed Emin Erbilî, *Tenviru'l Kulub Tercümesi*, çev. M. Ali Arslan, (Batman: Mütercim Kitap, 2016), 1/51-289.

7 "Tenviru'l-Kulub'un en bariz özelliği, çok sade ve anlaşılır bir Arapça ile yazılmış olmasıdır. Dolayısıyla gayet açık bir dille ve herhangi bir yoruma mahal bırakmadan râbıtayı net bir şekilde ortaya koymaktadır." İbrahim Sarmış, *Teorik ve Pratik Açıdan Tasavvuf ve İslâm,* genişletilmiş 2. baskı (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 290-291.

fin oğlu Necmeddin özetlemiş ve babasının Selâme el-Azâmî (ö.1376/1956) tarafından yazılan biyografisini de ekleyerek *Ḫulâṣâtu Kitâbi'l-Mevâhibi's-sermediyye* adıyla neşretmiştir

Ayrıca Gazzâlî'nin bazı risâlelerini Farsçadan Arapçaya çevirip *Ḫulâṣatu't-teṣânîf fi't-taṣavvuf* adıyla yayımlamıştır[8]

Hakkındaki Çalışmalar: Kürdî hakkında müridi ve halifesi el-Azâmî[9] tarafından *Tenvîru'l-Kulûb* eserinin başında uzun bir biyografi bölümü yazılmıştır. Ezher ulemasından bahseden *Cemheretu A'lâmi'l-Ezheri'ş-Şerîf*'te kısa bilgiler mevcuttur. Ayrıca **1.** Mesut Akdoğan, Ankara İlahiyat Tasavvuf Bilim Dalında "Muhammed Emin Erbilî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri" adlı yüksek lisans tezi (2016). Akdoğan tezini *Muhammed Emin Erbilî ve Tasavvufî Düşüncesi -Nakşibendiliğin Mısır'daki Öncüsü-* bastırmıştır (2024). **2.** Hamid Algar, Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde "*Kürdî, Muhammed Emîn*" maddesi (2002).[10] **3**. Mesut Yiğit, "Muhammed Emin Erbilî'nin Tenvîru'l-Kulûb Adlı Eserinde Tasavvuf Anlayışı", (2021). **4.** Ferzende İdiz, "Mısır'da Nakşibendîliği Yayan Muhammed Emîn Erbilî ve Faaliyetleri", yazılmıştır. **5.** Ferit Aydın, *Tarikatta Râbıta ve Nakşibendîlik* adlı eserinde genişçe değinmiştir. **6.** Iğdır İlahiyat Kelam Bilim Dalında Nazim Özkesemen tarafından "Muhammed Emin el Erbilî el-Kürdî'nin Tenvîrü'l-Kulûb fî Muʿâmeleti ʿallâmi'l-ġuyûb Adlı Eserindeki Kelami Görüşleri" adıyla yüksek lisans tezi hazırlanmaktadır.

3. Düşünceleri ve Tartışmalar

Kürdî, âlim kimliğinin yanında tarikat mürşidi olarak Mısır'da tasavvuf (Nakşibendî-Hâlidî) tarikatını yayma faaliyetlerinde bulunmuş; müritlerinin, zikir, vird, hatme gibi tarikat ritüellerinin beraberinde şer'î ilimlerle iştigal etmeleri için de özel efor harcamıştır.

Nakşibendî-Hâlidî mezhebinde revizyon (farklılaşma) sayılabilecek bazı görüşlere sahip olan Kürdî, müridin sessizce zikrederken belirlenmiş bir sayıya ulaşmaya çabalamaması gerektiği görüşündedir. Ona göre belli bir sayıya ulaşma gayreti insanı zikrin amacından uzaklaştırır.[11] Râbıta zik-

8 Kürdî'nin diğer kitapları için bkz. Mesut Akdoğan, *Muhammed Emin Erbilî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri,* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Tasavvuf Bilim Dalı, (2016), 48-79.

9 Azâmî hakkında: O, Kabirperestlerin önde gelen imamlarından biri olan apaçık putperestlik çağrısına kendini adamış biridir, denilmiştir. Fehd Bin Nâsır el-Cedîd, *Tevhidi Yayan Hanefi Alimleri*, (Riyad: 1444), 19.

10 Hamit Algar, "Kürdî, Muhammed Emîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/564-565.

11 Ona göre bu durum mürîdi zikrin amacından uzaklaştırmaktadır. Bu aslında Nakşibendiliğin on bir esası olarak bilinen vukuf-i adedî (sayılara riayet) esasının terki anlamına da gelir

re ön hazırlık işlevi görmeli ve zikre başlar başlamaz etkisi görüldüğünde râbıta kesilmelidir. Hatmin cemaatle tilâvetine de büyük önem veren Kürdî, müridlerinin ortak zikri için nispeten kısa olan ve bazı talihsizlikleri uzaklaştırdığına inandığı İmâm-ı Rabbânî olarak bilinen Ahmed es-Sirhindî'ye (ö.1034/1624) atfedilen hatmi uygun görmüş, diğer hususlar için de *hatm-i hâcegân* (ختم خواجگان) olarak bilinen,[12] Nakşibendîler'in manevî ata olarak gördükleri Abdülhâliḳ-ı Gucdüvânî'ye (ö.575/1179?) atfedilen daha uzun hatmi tercih etmiştir.

Balkan Savaşı'nda Edirne'nin düşman eline geçtiğini duyduğunda *hatm-i hâcegân*ı okumaları için en yakın müridlerini toplamış ancak bu egzotik *çözüm* o dönemde Edirne'nin düşmesine mani olamamıştır. Sirhindî'den sonra gelen Nakşibendîler gibi o da *vahdet-i vücûd*a meyleden sözlerin *manevî sarhoşluk* (aklî muhakemenin kaybolması) sonucu zuhur ettiğini ve mazur görülebileceğini kabul etmiş, ancak bunları aleni taklide değer bulmamıştır. Bu doğrultuda İbnu'l-Arabî'nin eserlerini kendisi, benimseyip haz aldığından olacak ki gizlice okuduğu halde müridlerine el-*Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*'deki vahdet-i vücûdla ilgili bölümleri, muhtemelen bunların hakikatini idrak edemeyecekleri endişesiyle önemsememeleri uyarısında bulunmuştur. Mamafih öyle de olsa İbnu'l-Arabî'yi gizliden okumaları, kendisinin içten içe Ahmed Faruk es-Sirhindî'nin (ö.1034/1624) zorunlu nedenlerle[13] alternatif olarak geliştirdiği *Vahdet-i Şühûd* yerine filozof sûfînin sudûr teorisini tercih ettiği ve muhtemelen Eş'arîliğin *hudûs yaratılış teorisi*ni de ifade etmiş ise bunları imkânsız olduğu için mezcetmeden eklektik biçimde yan yana savunmuştur. Ancak bu da Eş'arîlikte belirleyici bir pozisyonu olan Sûfî Celâleddin ed-Devvânî'de (ö.908/1502) görüldüğü gibi aslında gönlü sudûrdan yana olsa da durum ve bağlam gereği yeri geldiğinde hudûs nazariyesini de dile getirmiş[14] olması gibi değilse.

Hayatında çok etkili olmasına ve olanca gayretine rağmen yaymaya çalıştığı Nakşibendî-Hâlidî fırkası hiçbir zaman Mısır'daki diğer tarikat mezhep-

ki, bu açıdan köklü bir değişiklik olduğu anlaşılmaktadır. Ferzende İdiz, "Mısır'da Nakşibendîliği Yayan Muhammed Emîn Erbilî ve Faaliyetleri", sf. 227-228, https://www.naksibendiliksempozyumu.org/files/sempozyum_teblig_metinleri.pdf

12 Nakşibendiyye tarikat/ mezhebinin özellikle Hâlidiyye fırkasında uygulanan bir zikir şekli olan *hatm-i hâcegân* uygulama ve prensiplerin yoga etkileşimine dair bkz. Mustafa Akman, "Kelâmî Açıdan Tasavvuf Râbıtası", *Isarc 3. Boğaziçi Scıentıfıc Research Congress* 20-21 January 2024 Kongre Kitabı, (İstanbul 2024), 273-274; Mustafa Akman, "Yogadaki Meditasyon Örüntüsünün Râbıtadaki İzleri", *ISARC: 6. Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi*, 25-26 Şubat 2023, Ankara: Congress Book, (2023), 573-574.

13 Mustafa Akman, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye Mutasavvıfların Yönelttiği Eleştiriler ve Mahiyeti", *İslâmi Araştırmalar*, XXX/3, (2019), 445-450.

14 Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 45-76.

leri arasında büyük bir şöhrete ulaşmamıştır. Çoğunu oğlu Necmeddin'in (ö.1406/1988) yayımladığı eserleri, kendisinin ve dahi mensuplarının faaliyetlerinden daha etkili olmuştur.[15] Vefatından sonra, tarikatlarda aileden birilerinin veraset etme teamülüne karşın her nedense tarikatın liderliğini önce Muhammed Yûsuf es-Sakkā (ö.1360/1941) ve el-Azâmî, daha sonra ise oğlu Necmeddin ve torunu Abdurrahman (ö.1408/1988) yapmıştır. Bu durumun, adı geçen zatların camia içerisindeki güç odaklarından aldıkları destekten kaynaklanmış olması muhtemeldir. Günümüzde ise Mısır'da tarikat, Kürdî'nin torunları tarafından sevk idare edilmektedir.[16]

O, Mısır'da bazı tasavvufî ortamlarda cehalet ve bid'atlerin artmaya başlaması, delilsiz ve mesnetsiz saydığı birtakım uygulamaların tasavvuf şemsiyesi altında uygulanması nedeniyle *Tenvîru'l-Kulûb*'dan önce müridleri için "*el-Uhûdu'l-Vesîka fi't-Temessük bi'ş-Şeriati ve'l-Hakîka*" adlı kitabını yazmıştır.[17] Öte yandan müellif Mısır'dayken, fasık diye nitelediği birileri, teberrük ve tevessülü caiz gören âlim ve şeyhleri reddediyor, velî denilen taifeden ölü veya yaşayanları eleştiriyorlardı. Aynı şekilde mezhep imamları ve taklitçilerini tenkit ediyorlardı. İcmadan bahsedenleri küçümsüyor, sûfîlerin sünnet saydıkları bazı rivayetleri zayıf diye niteliyor, geçmiş âlimlerin hatalarının olabileceğini iddia ediyorlardı. Kürdî bu tarz davrananların, kendi kanaatlerini ifade ediyor olmalarına bakmadan ve müsamaha göstermeden insanları bunlara karşı tahrikle teyakkuza geçiriyordu.

Eserlerinde itikadî ve kelâmî meselelerin hemen tamamında sistematik biçimde Eş'arî yaklaşımı aktarmış, bir fırka şeyhi olarak halka hitap ettiğinden bu meseleleri anlatırken veya yazarken onların anlayabileceği bir üslup kullanmıştır. Kürdî açıkladığı mevzuların tartışmalı boyutlarını umursamadan veya siyasî ve itikadî fırkalar arasındaki ihtilafları kaale almadan sadece kendi doğrularını işlemiştir.

Kürdî, tasavvuf felsefesinde geniş bir backgroundu olan *fena fi't-tevhid* olan kimselerin imanını tarif ettikten sonra said ve şakî kimseleri şöyle yorumlamaktadır: Bil ki: Bu ikisi (said ve şakî) de kul için ezelde takdir edilmiş sıfatlardır. Dolayısıyla saadet ve şekavet vasıfları, birinci şahısta mevcut olan İslam vasfı ve ikinci şahısta mevcut olan küfür vasfı itibariyle değildir. Bilakis bunların oluşması daha önce öğrendiğin üzere, Allah'ın ezelî ilminde olması itibariyledir.[18] Burada şeyhin cebrî bir tutum sergilediği ve insan iradesine bir pay bırakmadığı anlaşılmaktadır.

15 Algar, "Kürdî, Muhammed Emîn", 26/564-565.
16 İdiz, "Mısır'da Nakşibendîliği Yayan Muhammed Emîn Erbilî ve Faaliyetleri", 232.
17 Yiğit, "Muhammed Emin Erbilî'nin Tenvîru'l-Kulûb Adlı Eserinde Tasavvuf Anlayışı", 121.
18 Erbilî, *Tenviru'l Kulub Tercümesi*, 1/285.

Müellif, itikadî konuları açıklarken temelde naklî metodu esas alsa da bazen aklî metotlar ve mantıkî istinbatlar kullanarak okuyucuyu ikna çabasına girmiştir. Mesela akaid hükümlerini açıklamaya girmeden "*aklî hükmün beyânı*" başlığı altında, aklî hükümleri tarif etmiş ve istihâle, vücûb ve imkân (cevâz) şeklinde filozofların varlık tasavvuruna göre tasnif yapmıştır.[19] Keza ilâhî sıfatları da bu bağlamda değerlendirerek zatî (nefsî), selbî, ma'na, ma'neviyye, fiilî, câmiî ve sem'î olmak üzere 7 kısma ayırmıştır.[20]

Kürdî, bu tasnifi Allah ve Nebi konularına da tatbik ederek, Allah'ın sıfatları ile peygamberlerin sıfatlarını muhal, vacip ve caiz şeklinde üç kısma ayırmıştır.[21] Böylelikle mütekaddim ve müteahhir Ehl-i sünnet kelamcılarının metotlarının her türünü ihtiyaç duydukça kullanan bir usul takip etmiştir. Sözgelimi Allah'ın varlığını, birliğini ve sıfatlarını açıklarken aklî istidlal yöntemini kullanarak mantıkî istinbatlarda bulunmuştur.[22]

Bunun yanında Eş'arîliğin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö.324/935) paradigmasına bağlı kalarak ilahî sıfatlarla ilgili ayet ve rivayetler konusunda selefin metodunu takip etmiştir. Bu tavrıyla Allah'ın sıfatları konusunda Eş'arîlerin benimsediği *bilâ keyf* (keyfiyetsiz kabul) anlayışını[23] vurgulamış,[24] tecsim veya teşbihe yol açması muhtemel yorumları reddetmişse[25] de bu nasların tarihsel süreçte özellikle ehl-i hadiste yaygın bir mücessime ve müşebbihe inancına neden olduğu malumdur.

19 Muhammed Emîn el-Erbilî el-Kürdî, *Tenvîru'l-Kulûb fî Muâmeleti Allâmi'l-Ğuyûb,* thk. Macid el-Hamevî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1435/2014), 19-23.

20 Kürdî, *Tenvîru'l-Kulûb*, 81; Erbilî, *Tenviru'l Kulub Tercümesi*, 1/49, 51, 53, 95, 103.

21 Kürdî, *Tenvîru'l-Kulûb*, 20, 80-82, 88-89.

22 Kürdî, *Tenvîru'l-Kulûb*, 80-85.

23 Bu yaklaşım, bilâkeyf, tefviz ve tevakkuf yöntemi olarak ifade edilir. Köken itibariyle Hanbelîlere ait olan bi-lâ keyf (mahiyeti bilinmeksizin) doktrinini, Hasen Berbehârî'nin (ö.329/940) sistemleştirdiği bilinmektedir. Sûfî Eş'arî kelamcı Devvânî, bu yaklaşımı *el-Belkefe* ifadesiyle karşılamakta ve çeşitli örneklerini vererek sahiplerini adeta tiye almaktadır. bkz. *Akaid-i Adudiyye Şerhi*, çev. Mustafa Akman (Batman: Mütercim Yayınları, 2021),79-80, 166-167, 102, 202.

24 Zemahşerî (ö.538/1144), el-Belkefe savunusu çerçevesinde Sünnîler hakkında şunları söylemektedir: "Bütün bunlara bakın da, kendilerini Müslüman diye, Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat diye isimlendirenlerin bu ağır sözü makbul bir görüş olarak kabul etmeleri karşısında şaşırın! Bunların bilâ-keyf (Allah, mahiyeti bilinmeksizin görülecek) örtüsüne bürünmüş olmaları sakın seni aldatmasın. Çünkü bu, büyüklerinin uydurduğu bir ifadedir. Bu konuda söylenecek tek söz, Ehl-i Adl'e mensup bir şairin (Zemahşerî'nin) şu dizelerinden ibarettir:

> Bir cemaat ki heva-heveslerini sünnet olarak adlandırdılar.
> Hayatıma yemin ederim ki semer vurulmuş eşekler sürüsüdürler!
> Allah'ı mahlûkata benzettiler; ancak insanların kınamasından korktular.
> Buna sebep kendilerini bilâ keyf/keyfiyetsizlik örtüsü ile gizlediler.

Zemahşerî, *el-Keşşâf: Keşşâf Tefsiri*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/974 (Araf 7/143).

25 Erbilî, *Tenviru'l Kulub Tercümesi*, 1/179.

Kürdî, sûfîlerde bilimsel derinlik ve vukufiyet yerine literal anlama itibar ve sonsuz teslimiyet temayülü oluşunca, bu durumun akidevî bahislere yansımasına karşı çözümler üreterek onları daima tenzih hususunda uyarmıştır. Bu tutumuyla sufîlerin, şeyh ve mürşitlerine beşeriyet sınırlarını aşan sıfatlar nispet etmeleri ve mürşitlerine aşırı rol biçerek onlara ilahî vasıfar hamletmeleri ile yaratma ve fiiller mevzuunda onları güç, tesir ve tasarruf sahibi sanmaları konusunda tevhid inancından sapmalarına engel olmuştur.

Kürdî'nin sûfî takipçileri şeyhlerine beşeriyet sınırlarını aşan sıfatları izafe etmeleri ve mürşitlerine aşırı rol biçerek ilahî sıfatları onlara hamletmeleri ve tasarruf sahibi oldukları konusunda uyarma gereği duyması gayet önemli olsa da bunun mürit âleminde çok da dikkate alındığına dair bir işaret olmadığı gibi onun takipçilerinin de kendisini kozmik bir insan mesabesinde görerek[26] tartışma ve analitik değerIendirmeden muaf tuttukları gözlenmektedir.

Öte yandan Nakşibendî-Hâlidîliğin en temel ritüellerinden biri hatta alamet-i farikası râbıtadır. Nakşibendîler arasında bile, Bağdâdî'nin sistematize ettiği râbıta yorum ve uygulaması hakkında ihtilâflar bulunmaktadır. Bağdâdî'nin Hindistan'daki eğitiminde öğrendiği râbıtanın yoga ile senkretik ilişkisi[27] bir bahs-i diğer[28] olsa da Hâlidîliğin seçkin halifesi olan Kürdî râbıtayı, "Müridin, kalbini şeyhin kalbine karşı bulundurması; gıyabında bile olsa onun şeklini hayalinde canlandırması; kalbine, şeyhin nûr okyanusundan feyzlerin aktığını içinden tasavvur etmesi ve ondan bereket dilemesi"[29] şeklinde tarif etmiştir. Oysa kimilerinin alakasız biçimde rol modellik niteliği[30] verdiği râbıtanın; şeyhi, Allah'a olması gereken tefekkür ve tevec-

26 Mesut Akdoğan, *Muhammed Emin Erbilî ve Tasavvufî Düşüncesi -Nakşibendiliğin Mısır'daki Öncüsü-,* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2024), 48-51.

27 Bkz. Mustafa Akman, *İbn-i Arabî: Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 220, 295, 349-350, 655-656. Krş. Erbilî, *Tenviru'l Kulub Tercümesi*, 2/637-641; Muhammed Emin Erbilî el-Kurdî, *Tenvîru'l-kulûb fî Muâmeleti Allâmi'l-Ğuyûb,* tahric: N. Emin el-Kurdî, itina: M. Hadi el-Mardinî, (Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 1439/2018), 511-512.

28 Bkz. Akman, "Yogadaki Meditasyon Örüntüsünün Râbıtadaki İzleri", 560-579; Akman, "Kelâmî Açıdan Tasavvuf Râbıtası", 261-290; Mustafa Akman, "Râbıtayı Tahkim Amacıyla Zemahşerî'ye Dayandırılan Yanıltmaca Bir İsnadın Tashihi", *5. International Anatolian Scientific Research Congress*, July 21-23, 2023/ Hakkari,Türkiye: Full Text Book, (2023), 426-427, 436.

29 Erbilî el-Kurdî, *Tenvîru'l-kulûb fî Muâmeleti Allâmi'l-Ğuyûb* (Mektebetu Seyda), 517; Erbilî, *Tenviru'l Kulub Tercümesi*, 2/651, 657.

30 Rol model, öncelikle Allah'ın Elçisidir. Lakin yaşayan/canlı birini örnek alarak tedeyyünün sağladığı huzur da yadsınamaz. Fakat bu, örnek alınan kişide görülen ve duyulanın doğrudan ve sadece Allah'a yapılması kaydıyla müstakim olacaktır. Bu manada ölmüş birini örnek almanın doğru olmayacağı ortadadır. Değilse Hz. Resulullah'ın bütün ölmüşlerden buna daha müstahak olacağı aşikârdır. Râbıta da ise hem örnek alma olmadığı, aksine yalnızca

cüh odağı haline getirmekten ibaret olması nedeniyle dinî açıdan mahzurlu olduğu hatta çağdaş sûfî Eş'arî ulemadan Ramazan el-Bûtî'nin (1929-2013), babasıyla müşterek ifadesiyle şüphesiz Nakşibendî şeyhlerinin sonradan icat ettikleri râbıta, bid'at ve haramdır. Çünkü dinde hiçbir dayanağı bulunmamaktadır,[31] tespiti, bir sabite olarak görülmelidir.

Felsefî tasavvuf ve mistisizmin müştereken belirleyip anlam yüklediği bir kavramtasyon ve hedef olarak, müridin tek başına mukarrebûn makamına; yakîn ve müşahede hâline ulaşması mümkün değildir. Kürdî'ye göre bu amaçla mürid için, müşahede makamına ulaşmış ve şahsında zâtî sıfat tecellilerinin tahakkuk etmiş olduğu kâmil bir mürşid gereklidir. Böyle bir mürşidi bulan müride, *fenâfîllâh* makamına ulaşmış mürşidinin rûhânîyetinden istimdât istemesi, huzurunda olduğu gibi gıyabında da edeb ve feyiz alabilmesi için kalbine yönelerek şeyhinin sûretini çokça hayal etmesi lâzım gelir. Ta ki bu şekilde *fenâfîllâh*ın başlangıcı olan nefsten fenâ ve gaybet hâline ulaşmış olsun. Çünkü mürşid, ilâhî sırların toplandığı mahaldir. İlâhî sırlar, Resulullah'tan (s) itibaren manevî veraset yoluyla bir kâmilden diğer kâmile, bir büyükten diğer büyüğe ve sonuçta mürşide ulaşır. Ondan da müridine intikal eder.[32]

Başka bir ifadeyle burada felsefî tasavvufun söylemine ziyadesiyle teslim olduğu görülen Kürdî, *Tenvîru'l-kulûb*'un *Allah'a Ulaşma Yolları* bölümünde, mürşidin ilâhî sırların toplandığı bir mahal olduğunu, ilâhî sırların ona, Resulullah'tan (s) itibaren manevî veraset yoluyla bir kâmilden diğer kâmile intikalle ulaştığını, kendisinden de müride intikâl edeceğini, işte bu manevî alış verişe *mürşid râbıtası* dendiğini belirtir ve mürşide râbıta yapmanın, aslında her şeyi yaratan ve yapan müessir-i hakîkinin Allah olduğuna itikad ederek, Allah'ın mürşide ihsan edip şahsında tezahür ettirdiği faziletleri düşünmek olduğunu ifade eder.[33]

Allah'ın dışında birine (rol modele) yönelik bir uygulama hem de Allah'tan başkasının doğrudan odak haline getirilmesi durumu olduğu ve bunun da tevhide halel getireceği izahtan varestedir. Öte yandan Râbıtanın ibadet olduğunda kuşku yoktur. Zira hem birinin dinî kimliğinden dolayı kendisine râbıta yapılmaktadır hem de râbıtayı yapan, Allah'ın rızasını umarak bunu yapmaktadır. Allah'ın rızası umularak yapılan her şey ibadettir. İbadet olarak yapılanın ise tartışmasız delilleri bulunmalıdır.

31 Bayram Pehlivan, "Bûtî", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Ankara 2020, gözden geçirilmiş 2. basım) EK-1/222; M. Said Ramazan el-Bûtî, *Hâzâ Vâlidî el-Kıssatu'l-Kâmiletu li Heyatı eş-Şeyh Molla Ramazan el-Bûtî min viladetihi ila vefatıhi* (Beyrut: Daru'l-fikr, 1995), 102-103. Ayrıca bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 263-280.

32 Erbilî, *Tenviru'l Kulub Tercümesi*, 2/661; Erbilî el-Kurdî, *Tenvîru'l-kulûb fî Muâmeleti Allâmi'l-Ğuyûb,* (Mektebetu Seyda), 521.

33 Muhammed Esad Erbîlî, *Mektûbât*, (Dersaâdet: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1341-1343), 38.

Anlaşıldığı kadarıyla Kürdî'nin kelam ile tasavvuf arasında tartışma konusu olan mevzulara genişçe değenmiş ve bunları sûfî perspektifle dile getirmiş olması onun aidiyet çevresi ve yaşadığı havza gereği benimsemiş olduğu anlaşılan Eş'arîlikten ziyade tasavvufî yorumları önceledeği anlamına gelmektedir. Nitekim kelam ve düşünce platformlarında onun sûfîyane söylemleri dile getirilmekte, Eş'arîliğe dair herhangi bir farklılığı bilinmemektedir. Onun varlık türlerini filozofların tasnifine göre belirlemiş olması ise vakti zamanında şu veya bu sebeple Müslümanlar arasında başlayan zühd hareketinin ilerleyen zamanda çeşitli etkileşimlerle felsefî tasavvuf aşamasına geçiş evresini nazarı dikkate aldığını göstermektedir.

Beri taraftan Müslümanlar arasında zühd ile başlayan ve bilahare tasavvuf denilen hareketin felsefî aşamaya geçtikten sonra yeni bir mahiyet ve muhteva kazandığı bilinmektedir. Buna göre tarihsel süreçte çeşitli aşamalardan (zühd, felsefî tasavvuf, tarikat vs.) geçen sûfîliğin, başta ontoloji (vahdeti vücut, sudûr nazariyesi, merâtib-i vücûd vs.), epistemoloji (keşf, ilham, rüya vs.), teoloji (Tanrı tasavvuru) ve değerler bütünü olmak üzere Eş'arîlik dâhil öteki kelâmî mezheplerden farklı bir algı-anlayışı bulunmaktadır. Bu itibarla tasavvuf ile Ehl-i sünnetin ve dolayısıyla Eş'arîliğin paradigmalarının temelde farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu nedenle mutasavvıfların geliştirdiği bu düşüncelerin aslında farklı kelâmî tez/teoriler olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Bu açıdan tasavvufun da kabulleri, beklenti ve önerileriyle başlı başına (kendisine mahsus) müstakil kelâmî bir mezhep olduğu ve sûfî Eş'arîlerin tasavvuf ile Eş'arîliği mezcetmeden seçmeci biçimde ikisinin de açıklamalarını yan yana sahiplendikleri anlaşılmaktadır.[34] Kürdî'de gözüken de böylesi bir durum olsa gerektir.

Eş'arî paradigmaya göre peygamberler için günahlardan korunma olan "ismet"in karşılığında hatta kimi zevatta nispet olarak, sûfîlerin kendileri için bir yüceltme fonksiyonu olarak geliştirip kullandıkları ve "evliya"nın da günahtan korunmuşluğunu ifade eden "hıfz/mahfuz" inancı Kürdî'de ziyadesiyle söz konusudur. Kürdî'nin de İslâm tarihinde iktidar mücadelesi çerçevesinde gelişen durumlarda ortaya çıkan olgu (fiilî durum), bir algıyla akaid metinleri ile şerhlerinde işlenen fazilet kavgasına (üstünlük yarışı) dâhil olduğu görülmektedir. O, mezhepler tarihinde ortaya çıkan hadiselerdeki tarafların birbirlerini ilzam veya kendi meşruiyyet ve hâkimiyetlerini sağlamak amacıyla ürettiği anlaşılan rivayetleri nas mesabesinde kullanmış ve hatta bu rivayetlerden bazılarını mucize mesabesinde değerlendirmiştir.

34 Bkz. Mustafa Akman, "İtikâdî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Sûfîlik'in Yeri", *Dicle İlahiyat Dergisi* (2022), 345-356.

Ayrıca Kürdî, benzer bir mantıkla Hz. Peygamber için, sıhhat problemi bulunan rivayetlerdeki mucize konularını dahi uzunca anlatmaktadır.[35]

Kürdî, hem tasavvufî hem de kelâmî bir bakış açısına sahiptir. Böylesi bir yaklaşımın eklektik olacağı izahtan varestedir. Zira tasavvuf ile kelam paradigmaları temelde farklılık arz etmektedir. Bundan olacak ki Kürdî'de de görüldüğü üzere filozof niteliğindeki sûfî Eş'arî kelamcılar, tasavvuf ve kelama ilişkin fikirlerini mezcetmeden (edemeden) eklektik biçimde yan yana savunagelmişlerdir. Zira her ikisinin şu veya bu kültürel etkileşimle ayrı ayrı geliştirdiği varlık, bilgi, değer ve tanım felsefelerinin[36] telifi olası değildir. Dahası Kelâmî/Eş'arî bakış ile sûfî anlayış arasında zıtlaşan görüşler bulunmaktadır. Bu nedenle her ne kadar klasik ve güncel mezhepler tarihi kaynakları -istisnalar hariç- tasavvufu ayrı bir itikadî mezhep kategorisinde değerlendirmemiş[37] olsalar da tasavvufu da Müslümanların geliştirdiği diğer yaklaşımlar gibi ayrı itikadî bir mezhep saymak gerekmektedir.[38] Bu durumda hareketin, -sanki felsefî tasavvuf ve peşinden tarikat teşkilatlanması ve holdingleşme aşaması olmamış, zühd-takva dönemi hep baki kalmış da- İslâm'la eşitlenmesi[39] imkânı kalmayacak ve böylece en azından bahsi geçen konularda eleştirilebilmesi mümkün olacaktır.

Tasavvufî söylemin eleştirilebilmesi demişken şunu belirtmekte yarar bulunmaktadır: Tefsir, kelâm ve fıkıh gibi ilimler karşısında Ebu Hamid el-Gazzâlî'ye (ö.505/1111) kadarki sürede meşruiyet ve toplumsal onama mücadelesi veren[40] tasavvuf ve sûfîliğin, bu dönemden itibaren hızlı bir şekilde öteki dinî ilimlere ve onların temsilcisi durumundaki âlimlerin zihnine egemen duruma gelerek itikadî bir fırka şeklinde görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle tasavvufî ve onlara meyyal çevrelerden gelen "tasavvufa

35 Erbilî, *Tenviru'l Kulub Tercümesi*, 1/117-124, 275, 277, 2/455.

36 Mutasavvıfların bilgi felsefesi sübjektif ve spekülatif olan keşfe dayandığı için tezlerini temellendirmek adına aktardıkları/dayandıkları rivayetler de problemli olmaktadır. "İslamî ilimlerde zayıf veya mevzu hadis denince akla gelen ilk saha tasavvuf ve tarikat sahasıdır. Gerçekten tasavvufî düşüncede kullanılan hadislerin bir kısmı zayıf, bir bölümü de mevzudur." Mustafa Kara, "Hazreti Peygamber'in Tasavvufi Düşüncedeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi*, 25/4, (1989), 224. Ayrıca bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 39-75, 81-104, 140-188; Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 194, 246.

37 Bkz. Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri* 83, 221-226.

38 Akman, "İtikâdî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Sûfîlik'in Yeri", 343-356.

39 Tasavvufun İslâm dininin özü olmayıp Müslüman dünyadaki itikâdî ve içtihâdî mezhepsel yorumlardan biri olduğu şeklindeki değerlendirmeler için bkz. Mustafa Akman, "Bekir Topaloğlu'nun Tasavvuf Hakkındaki Görüşleri", *Uluslararası Gelişim Akademi Dergisi*, 1/8 (Nisan 2025), 42.

40 Krş. Bidayeten sûfiler akide ve mezheplerini aralarında zir-i zeminlerde ve hane içlerinde gizli bir surette izhar ederlerdi. Ebû Bekr eş-Şiblî (ö.334/946) geldi, minbere çıkıp halka aşikâr kıldı. Bkz. Muhammed Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018), 191; Ekrem Demirli, "Zahirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvuf'un Meşruiyet Arayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2007), 220-242.

karşı ve sûfîleri inkâr" veya "tatmayan bilmez" gibi mimleyici ve küçümseyici argümanlar veya ajitasyonlar, dini reddetmek yani halavetini tatmamak değil yalnızca tasavvuf ve sûfîliğin çeşitli iddialarına karşı olmak; epistemolojik, ontolojik ve teolojik bazı tezlerini inkâr etmek (reddetmek) biçiminde anlaşılmalıdır.[41] Bu sebepten söz konusu klişe ifadelerin, farklı bağlamlara taşınarak bir takım mezhebî iddia ve tezleri -dinin kendisiymiş gibi- dayatma enstrümanı halinde kullanılması ahlâkî olmasa gerektir.

Nitekim Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî[42] (ö.355/966?), İbn Nedîm[43] (ö.385/995), Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Ubeydullah[44] (V./XI. yüzyılın ikinci yarısı), Necmettin Ömer Nesefî[45] (ö.537/1142), Fahreddin er-Râzî[46] (ö.606/1209) ve Ebu'l-Fazl Abbâs es-Seksekî[47] (ö.683/1284) gibi

41 Akman, "Bekir Topaloğlu'nun Tasavvuf Hakkındaki Görüşleri", 42.

42 Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö.355/966?); dinler, mezhepler, İslâm tarihi ve felsefeye dair eseri *el-Bed' ve't-Târîh* adlı eserinde Sûfîleri müstakil bir mezhep/fırka olarak ayrı bir başlıkta ele almaktadır. Makdisî, aynı minvalde Ashab-ı Hadis'i de ayrı bir fırka olarak kaydetmiştir ki klasik mezhepler tarihi açısından son derece orijinal bir tasniftir. Makdisî'ye göre tasavvuf mezhebi; Hasaniyye, Melamiyye, Sukiyye ve Muazruriya gibi fırkalardan oluşmaktadır. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' bed ve't-târîh*, (Kahire: Mektebetu's-sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 5/148.

43 Ebû'l-Ferec İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Mısır: Mektebetu't-ticariyye'l-kubra (Mustafa Muhammed, Matbaatu'r-rahmaniyye), 1348/1930), 260-264. İbnu'n-Nedîm'in (ö.385/995) aktardığına göre: Hallac-ı Mansûr (ö.309/922), hulul fikrini benimseyerek Allah'ın kendisine hulul ettiğini ve Şia mezhebinin meliklerin; tasavvufun ise halkın mezhebi olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuad Seyyid, (London: Müessesetu'l-Furkan li't-Turasi'l-İslâmî, 2009/1430), 2/676.

44 Ebu'l-Meâlî, dinler ve mezhepler tarihiyle ilgili en eski Farsça eser olan *Beyânu'l-Edyân*'da yaptığı mezhep tasnifinde Sûfîleri (Tasavvufu), 8 ana mezhepten biri olarak listelemiş, sonrada alt fırkalarını sıralamıştır. 1. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat (Sünnîlik) 2. Mu'tezile 3. Şîa 4. Hariciler 5. Kaderiyye 6. Müşebbihe ve Kerramiyye 7. Tasavvuf 8. Mürcie. Bkz. Ebu'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, Arapçaya çeviri: Yahyâ el-Haşşâb (Kahire: Mecelletu Külliyyeti'l-âdâb, 1957/1960), 12, 32, 34.

45 Necmettin Ömer Nesefî (ö.537/1142) ise sadece sûfîye fırkalarına yer verdiği bir risale kalemle almış ve burada yirmi iki sûfî fırka sıralamıştır. Nesefî tanıttığı fırkaları değerlendirip haklarında dinî açıdan hüküm verirken şöyle demiştir: Bu fırkalardan sadece biri İslamî esaslara bağlı bulunmaktadır. Geri kalan yirmi bir (gulat) fırkanın tamamı bu esaslardan sapmıştır. Ömer Nesefî, "Kitabün fi Mezahibi'l-Mutasavvıfa", çev. Süleyman Uludağ, *Diyanet İlmi Dergi*, XVIII/3, (1979), 168-173.

46 "Şunu bilin ki İslam ümmetinin fırkalarını yazanlar Sûfiyye'yi zikretmemişlerdir. Bu bir hatadır." Fahreddîn er-Râzî, "İtikâdâtu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn", çev. Faruk Sancar, *Din Bilimleri Dergisi*, IX/2, (2009), 262. "İnanç ve düşünce ekollerinin tanıtıldığı "fırak edebiyâtı" diyebileceğimiz itikâdî mezhepler tarihi kitaplarında, sûfîler, ne bir düşünce ne de itikadî ekol olarak yer alır. Nitekim Fahreddin er-Râzî, İ'tikâdâtü fıraki'l müslimîn ve'l-müşrikîn adlı eserinde "İslâm ümmetinin fırkalarını yazanlar, sûfîyyeyi zikretmemişlerdir, demektedir." Cağfer Karadaş, "Sûfî İtikadınının Dönemleri", Marife Dergisi, 1/2, (2001), 60.

47 Sûfiyye'yi ayrı bir fırka olarak gören es-Seksekî'ye göre Ehl-i Sünnet'e Sûfîler dışında kimse muhalefet etmemiştir. Her ne kadar kendilerini Ehl-i sünnet dairesine soksalar da hakikat, şerîat, tarikât ve mârifet'e dair farklı anlayışlarıyla; ibâhâ, ittihâd, hulûl ve sudûr gibi bâtıl

müellifler, eserlerinde tasavvufun mezhebî iddia ve tezlerini İslâm'la eşit görmek gibi bir yanılgıya düşmeden onu da Müslümanların başlatıp geliştirdiği diğer kelâmî mezhepler bağlamında değerlendirmişlerdir.

Kaldı ki "tasavvufa karşı olmak, evliyâyı yahut sûfîleri veyahut kerâmeti inkâr etmek" gibi klişelerin; sûfîlerin ve onların felsefesine teslim olmuş kimselerin, tasavvuf ve sûfîliği, itikadî/beşerî bir fırka/mezhep yerine onu dinin kendisi olarak anlaşılsın diye geliştirdiği manipülatif ifadeler olduğu bilinmektedir. Tanımlayıp dışlayan bu kilit tabirlerin, "Eş'arîliğe karşıdır" veya "Maturîdîliği inkâr ediyor" yahut "selefîliği reddediyor" cümlelerinin muhtevasından farklı bir mana içermediği ortadadır. Herhangi bir yerde/yazıda bu ve benzeri ifadeler kullanıldığında bununla etik/ahlâkî olmayan bir eda, tartışmalı konu ve usullerle hakikate ipotek konulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Sûfîlik ve Tasavvuf da zühdle başlamış olsa da sonuçta Müslüman camiada doğup gelişen öteki akım, fırka ve mezhepler gibi bazı yorum, tercih ve önerileri pekâlâ reddedilecek özellikte itikadî/akaidî bir fırka ve blok halini almıştır. Binaenaleyh Mu'tezile, Şiîlik, Eş'arîlik, Maturîdîlik veya Selefîliğin birtakım problemli tespitlerine ve aşırı yorumlarına itiraz edildiğinde bununla İslâm'ın eleştirildiği veya inkâr edildiği yahut karşı olunduğu sonucu anlaşılmadığı gibi tasavvuf ve sûfîlikte de durum bundan ibaret görülmelidir. Zira tasavvufun geldiği son kertede artık zühd ve takvadan ibaret kalmadığı da herkesin malumudur.[48]

4. Eş'arî Geleneğe Katkıları (Mezhepler Tarihindeki Yeri)

Kürdî, itikadî bahislerde Eş'arî retoriği benimseyip savunmuştur. Bu konudaki yaklaşımını özet biçimde *Saâdetü'l-Mübtediîn fî İlmi'd-Dîn* (سعادة المبتدين في علم الدين)[49] adlı risalesinde yazdığı gibi, daha geniş şekilde "*Tenvîru'l-Kulûb*"un "İtikad" bölümünde ele almıştır. Burada fıkıh ve tasavvuf bahislerine başlamadan önce okuyucusuna ve müritlerine yaşadığı havzada doğru bulduğu itikad yapısını vermek istemiş omalıdır.

Kürdî, kader ve irade meselesinde kulların fiillerinin yaratılmasıyla kulun kesbi arasındaki farkı açıklamış, Kaderî ve Cebrî iddialara karşı Eş'arî pozisyonu savunmuştur. Allah'ın *efal-i ibad*ı yarattığını, insanların fiilleri kesp

inançlarıyla; Kur'an'ın zâhir ve bâtın anlamlarının bulunduğuna dair bâtınî metotlarıyla gerçekte Ehl-i sünnet'e muhaliftirler. es-Seksekî, *el-Burhân fî ma'rifeti 'aḳâidi ehli'l-edyân*, thk. Bessâm Alî Selâme el-Amûş (Zerka/Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1417/1996), 14, 101-105.

48 Akman, "Bekir Topaloğlu'nun Tasavvuf Hakkındaki Görüşleri", 42-43; Akman, "İtikâdî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Sûfîlik'in Yeri", 362-363.

49 Muhammed Emin el-Kürdî en-Nakşibendî Saâdetü'l-Mübtediîn fî İlmi'd-Dîîn (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2017), 8-21.

ettiğini dinî ve aklî istidlal yöntemleriyle -ne kadar isabet ettiği ve tutarlı olduğu bir yana- kanıtlamaya ve bu konudaki itirazları da aklî yorumlarla defetmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Eş'arîlerin "*Halk-ı şer şer değildir, kesb-i şer şerdir*!" sözüne benzer ifadeler kullanmıştır.

Yazar, diğer konuların tümünde Eş'arî ekolünün tercihlerini savunmaktadır. Bu açıdan eserlerine aldığı görüşler Eş'arî ile Gazzâlî'nin savunduğu görüşlerin özeti mahiyetindedir. Buna göre Kürdî, Eş'arî mezhebinin bir temsilcisi olarak gözükmektedir. Onun eserleri özellikle halk seviyesinde Eş'arî inanç sistemini koruma, yayma ve açıklamaya katkıda bulunmuştur. Diğer itikadî mezheplerle ihtilaflı konuları kendince bir üslupla ele alması, kelâmî tartışmalarda daha çok savunmacı bir tavır sergilemesi, mühim özelliklerindendir.

Öte yandan Kürdî'nin itikadî görüşleri, bütünüyle klasik Eş'arî kelâm literatürünün tekrarı mahiyetinde olmaktan öte, kısmen dönemin siyasi ve fikrî şartlarına uyarlanmış bir muhteva da taşır. *Tenvîru'l-Kulûb*'ta yer verdiği akaid bölümleri, Osmanlı coğrafyasında Eş'arî inançlarının halk arasında yayılmasında hayatî bir rol oynamıştır. Tasavvuf-kelâm ilişkisinde, kelâmı tasavvufun tamamlayıcı unsuru olarak görmüştür. Tıpkı Gazzâlî'nin *İhya*'yasındaki metodun benzerini tatbik ederek akaid ve fıkhı tasavvufun hizmetinde tutarak bunları birbirini tamamlayan unsurlar olarak tasarlamıştır.

Kaynakça

Akdoğan, Mesut, *Muhammed Emin Erbilî ve Tasavvufî Düşüncesi -Nakşibendiliğin Mısır'daki Öncüsü-*, Ankara: Fecr Yayınevi, 2024.

Akdoğan, Mesut. *Muhammed Emin Erbilî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Tasavvuf Bilim Dalı, 2016.

Akman, Mustafa. "Bekir Topaloğlu'nun Tasavvuf Hakkındaki Görüşleri". *Uluslararası Gelişim Akademi Dergisi*, 1/8 (Nisan 2025), 36-49.

Akman, Mustafa. "İtikâdî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Sûfîlik'in Yeri". *Dicle İlahiyat Dergisi* (2022), 334-373.

Akman, Mustafa. "Kelâmî Açıdan Tasavvuf Râbıtası". Isarc 3. Boğaziçi Scıentıfıc Research Congress 20-21 January 2024 Kongre Kitabı, (İstanbul 2024), 261-294.

Akman, Mustafa. "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye Mutasavvıfların Yönelttiği Eleştiriler ve Mahiyeti". *İslâmi Araştırmalar*, XXX/3, (2019), 441-454.

Akman, Mustafa. "Râbıtayı Tahkim Amacıyla Zemahşerî'ye Dayandırılan Yanıltmaca Bir İsnadın Tashihi". *5. International Anatolian Scientific Research Congress*, July 21-23, 2023/ Hakkari, Full Text Book, (2023), 422-443.

Akman, Mustafa. "Yogadaki Meditasyon Örüntüsünün Râbıtadaki İzleri". *ISARC: 6. Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi*, 25-26 Şubat 2023, Ankara: Congress Book, (2023), 560-582.

Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Akman, Mustafa. *İbn-i Arabî: Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler.* İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.

Akman, Mustafa. *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Algar, Hamit. "Kürdî, Muhammed Emîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/564-565. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Aydın, Ferit. *Tarikatta Râbıta ve Nakşibendîlik*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1996.

Aynî, Muhammed Ali. *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018.

Bûtî, M. Said Ramazan. *Hâzâ Vâlidî el-Kıssatu'l-Kâmiletu li Heyatı eş-Şeyh Molla Ramazan el-Bûtî min viladetihi ila vefatıhi*, Beyrut: Daru'l-fikr, 1995.

Demirli, Ekrem. "Zahirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvuf'un Meşruiyet Arayışı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2007), 219-245.

Devvânî, Celâleddin. *Akaid-i Adudiyye Şerhi*. çev. Mustafa Akman. Batman: Mütercim Yayınları, 2021.

Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Ubeydullah, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, Arapçaya çeviri: Yahyâ el-Haşşâb, Kahire: Mecelletu Külliyyeti'l-âdâb, 1957/1960.

Erbilî el-Kurdî, Muhammed Emin. *Tenvîru'l-kulûb fî Muâmeleti Allâmi'l-Ğuyûb*. tahric: N. Emin el-Kurdî, itina: M. Hadi el-Mardinî, Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 1439/2018.

Erbilî el-Kürdî, Muhammed Emîn. *Tenvîru'l-Kulûb fî Muâmeleti Allâmi'l-Ğuyûb*. thk. Macid el-Hamevî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1435/2014.

Erbilî, Muhammed Emin. *Tenviru'l Kulub Tercümesi*. çev. M. Ali Arslan, Batman: Mütercim Kitap, 2016.

Esad Erbîlî, Muhammed, *Mektûbât*, Dersaâdet: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1341-1343.

İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec. *el-Fihrist*. Mısır: Mektebetu't-ticariyye'l-kubra (Mustafa Muhammed, Matbaatu'r-rahmaniyye), 1348/1930.

İdiz, Ferzende. "Mısır'da Nakşibendîliği Yayan Muhammed Emîn Erbilî ve Faaliyetleri", sf. 221-235 (erişim: 05.10.2025) https://www.naksibendiliksempozyumu.org/files/sempozyum_teblig_metinleri.pdf

Kara, Mustafa. "Hazreti Peygamber'in Tasavvufi Düşüncedeki Yeri". *Diyanet İlmi Dergi,* 25/4, (1989), 221-237.

Karadaş, Cağfer. "Sûfî İtikadınının Dönemleri". *Marife Dergisi*, 1/2, (2001), 59-71.

Kürdî, Muhammed Emin en-Nakşibendî. *Saâdetü'l-Mübtediîn fî İlmi'd-Díîn*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2017.

Makdisî. Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbu'l-Bed' bed ve't-târîh*. Kahire: Mektebetu's-sekâfeti'd-Diniyye, ts.

Nesefî, Ömer. "Kitabün fi Mezahibi'l-Mutasavvıfa". çev. Süleyman Uludağ. *Diyanet İlmi Dergi*, XVIII/3, (1979), 168-173.

Pehlivan, Bayram. "Bûtî". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara 2020, gözden geçirilmiş 2. basım) EK-1/ 221-224.

Râzî, Fahreddîn. "İtikâdâtu Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn". çev. Faruk Sancar. *Din Bilimleri Dergisi*, IX/2, (2009), 235-274.

Sarmış, İbrahim. Teorik ve Pratik Açıdan *Tasavvuf ve İslâm*. Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.

Seksekî, Ebu'l-Fazl Abbâs b. Mansûr et-Terîynî el-Hanbelî. *el-Burhân fî ma'rifeti 'aḳâidi ehli'l-edyân*, thk. Bessâm Alî Selâme el-Amûş, 2. bsk., Zerka/Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1417/1996.

Üsâme el-Ezherî. *Cemheretu A'lâmi'l-Ezheri'ş-Şerîf fi karni'r-rabi aşer ve'l-hamis aşer el-hicriyyin*. İskenderiyye: Mektebetu'l-İskenderiyye, 1440/2019.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Yiğit, Mesut. "Muhammed Emin Erbilî'nin Tenvîru'l-Kulûb Adlı Eserinde Tasavvuf Anlayışı". *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-III: (M. XII.-XIX. Yüzyıl Arası)*, (2021), 117-131.